

УДК 351.751.5:655.41

*Оксана Федотова,
доктор історичних наук,
професор НАКККіМ*

До історичної практики заборони друкованого слова

У статті поданий історичний огляд цензури друкованого слова. Автором розглянуто деякі форми сучасного контролю за творами друку.

Ключові слова: історичний огляд, цензура, друковане слово, форми контролю, твори друку.

Історія боротьби з друкованим словом має давні корені. Не було ще у світовій практиці суспільства без певного цензурного режиму. Шлях еволюції світової та вітчизняної цензури свідчить, що вона є необхідним атрибутом держави, тієї чи іншої форми влади. Книжкова цензура — один із найдавніших способів обмеження інформації. Так, ще 605 р. до Р. Х. цар Іудеї Іоакім наказав спалити книгу пророцтв Іеремії. Означена подія стала першим задокументованим фактом прояву подібної цензури [1].

Пізніше у Давньому Римі були введені посади цензорів, які, окрім контролю за виконанням міських замовлень та веденням обліку римських громадян, займалися боротьбою проти порушень моральності, зокрема виявленням і знищенням небажаних творів та ізоляцією від мас їхніх авторів.

1529 р. побачив світ "Індекс заборонених книг", що містить перелік публікацій, друкування, розповсюдження і продаж яких заборонила римо-католицька церква. Проскрипційний список містив також цензурні настанови, як саме боронити віру католиків від зазіхань і богословських помилок. Цікаво, що згаданий список діяв аж до скасування його у 1966 р. Протягом століть честі потрапити до цієї проскрипції удостоїлися Еразм Роттердамський, Вольтер, Декарт, Кант, Даніель Дефо, Коперник, Сартр та інші найвідоміші автори [2].

З виникненням друкарства почала складатися система цензури друкованих творів: попередня (передбачала перевірку текстів, призначених до тиражування) і наступна (після виходу книги з друку — з метою обмеження її розповсюдження, а найчастіше — повного знищення усіх примірників, що вийшли). Першою друкованою книгою, що з'явилася в Європі, стала Біблія, яку невдовзі заборонили. За переклад видання англійською мовою Вільяма Тіндейла 1536 р. було страчено.

У 1789 р. теза щодо захисту свободи слова на законодавчому рівні була закріплена Конституцією Французької республіки, що призвело до тимчасової незалежності періодичних видань.

XIX століття позначилося в історії цензурними обмеженнями книг письменників. Так, заборон зазнали літературні твори Оскара Уайльда, Марка Твена, Гюстава Флобера, Теодора Драйзера, Ернеста Гемінгуея, Олдоса Гакслі, Сінклера Льюїса, Бертрана Рассела, Генрі Міллера, Джеймса Джойса та ін. [3].

Поступова еволюція цензури призвела до реалізації в ХХ ст. адміністративно-каральної, наступальної цензури як форми державного контролю. Фашистська Німеччина

не обмежувалася простою заборонаю друкування і продажу книг. Видання, що не уклалися в державну ідеологічну політику, підлягали спаленню. Так, скажімо, лише 10 травня 1938 р. згоріли у вогні близько 25 тисяч томів. За часів військової хунти в Греції 1967 р. була заборонена сатирична комедія Арістофана "Лісістрата", що мала антивоєнне спрямування.

У СРСР проблема небажаної літератури чітко визначалася відповідно до панівної ідеології. Всі видання, що не уклалися у загальний офіційний контекст, вилучалися та знищувалися, за винятком тих примірників, що передавалися до бібліотечних спецфондів, а також тих, обов'язковий примірник яких надходив у Книжкову палату України. Особливості комуністичної цензури полягали у відсутності законності, повній безкарності, секретності та розпливчастості дозволених норм. Наслідком цього стала можливість визнання будь-якого твору ідеологічно шкідливим на основі абсолютно штучних мотивів заборон. Критичному аналізу та сумнівам піддавалася не лише художня література, а й видання класиків марксизму відповідно до змін ідеології. Проскрипційні списки небажаних видань та іменні переліки авторів, твори яких підлягали забороні, вимірювалися сотнями сторінок.

Після розпаду радянської імперії інститути комуністичної цензури були ліквідовані, проте сам феномен ідеологічної цензури зберігся, хоч і набув нових форм і методів. Зокрема, обмеження друкованих творів характерне і для сучасної практики країн пострадянського простору. Скажімо, в Україні не так давно Національною експертною комісією із захисту суспільної моралі заборонено "Mein Kampf" Адольфа Гітлера та "Удар русских богов" Володимира Істархова. Твір Гітлера, видрукований 2003 р. харківським видавництвом "Світовид", був визнаний виданням, що пропагує ідеологію фашизму (расизму, нацизму), розпалює національну та релігійну ворожнечу, принижує та ображає єврейську й інші нації [4].

На сьогодні в сусідній Росії діє "Федеральний список екстремістських матеріалів", що з'явився 2007 р. та спочатку містив 14 заборонених творів. Означений проскрипційний перелік був введений у дію у 2002 р. у контексті прийняття Закону "Про протидію екстремістській діяльності" і становить 1271 назву творів, поруч з якими наведено причини їхньої заборони. За тематикою переважають антипрезидентські видання, націонал-соціалістичні матеріали, книги про світову змову тощо. Зустрічаються також українські

видання, наповнення яких становлять документи НКВС, дані про голодомор 1932—1933 рр., український націоналізм та визвольний рух [5].

У країні неофіційно впроваджені також "чорний список" Держнаркоконтролю, який, не маючи сили закону, був розповсюджений по бібліотеках країни наприкінці 2009 р. Видання, які увійшли до переліку, не підлягають видачі читачам. Заборона уміщених у ньому творів обумовлюється російським адміністративним Кодексом, яким передбачена відповідальність за поширення літератури, що містить ознаки прихованої реклами або пропаганди наркотиків. Отже, такі видання можуть вилучатися на підставі відповідного судового рішення. До згаданого списку потрапили відомі зарубіжні твори: "Пляж" Алекса Гарленда, "Королева Юга" Артуро Переса-Реверте, "Страх і відроза в Лас-Вегасі" Хантера С. Томпсона, романи Ірвіна Велша тощо [6].

Цензура творів друку існує і в країнах далекого зарубіжжя. Нещодавно британський журнал Short List оприлюднив десятку творів друку, які зазнали цензурних заборон і були зняті з бібліотечних полиць та продажу. До неї увійшли: "Чудовий новий світ" Олдоса Хакслі, "Грона гніву" Джона Стейнбека, "Тропік Рака" Генрі Міллера, "Бойня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей" Курта Воннегута, "Сатанинські вірші" Салмана Рушді, "Добре бути тихонею" Стівена Чобскі, "Розпад" Чінуа Ачебе, "Американський психопат" Брета Істона Елліса, "Перетворення" Франца Кафки, "Лоліта" Володимира Набокова [7].

Цікавим, на нашу думку, є досвід обмеження творів друку в США, де Американською бібліотечною асоціацією з 1982 р. щорічно у вересні проводиться тиждень заборонених книг (єдина національна акція, що пропагує свободу читання), коли бібліотечні установи та книгарні по всій країні організують виставки та влаштовують заходи з метою залучення громадськості та читачів до обговорення проблем цензури творів друку. Цей захід реалізується за підтримки Американської асоціації книгопродавців, Фонду "Американські книгопродавці за свободу слова", Американської бібліотечної асоціації, Асоціації американських видавців, Американського товариства журналістів і письменників, Національної асоціації університетських магазинів, а також Центру книг Бібліотеки Конгресу.

В структурі Асоціації функціонує Відділ інтелектуальної свободи, до якого надходять заяви з пропозицією вилучити із загального доступу певну книгу. Так, у середині 90-х рр. минулого століття кількість таких повідомлень за рік дорівнювала понад 700, а у 2006 р. — 550. Стосуються також вони й заборони конкретного твору за тематикою. Причинами вилучення за цією ознакою можуть бути демонстрація насильства, жорстокість, відвертість сексуальних сцен, ксенофобія, негативна характеристика етнічних чи релігійних угруповань, політика, неналежна мова викладу, соціальні проблеми тощо. При тому за бажанням певної особи, яка

звернулася із заявою, книгу, до якої читач має деякі претензії, можна відредувати (зняти проблемні місця з урахуванням принципу толерантності), але не прибирати з бібліотечних полиць. Усі вимоги щодо заборони творів друку чітко фіксуються у відповідній обліковій документації, на підставі чого раз на три роки видається проскрипційний список заборонених видань із зазначенням причин обмеження у чотирьох номінаціях (політичні, сексуальні, релігійні та соціальні аспекти). Упродовж проведення тижня заборонених видань організація "Міжнародна амністія" привертає увагу громадськості до проблем осіб, які зазнали переслідувань за авторство, або заборони щодо розповсюдження та читання літератури.

Отже, на підставі дослідження теми можна зробити висновок, що цензура друкованого слова існує з давніх часів. У монорелігійному суспільстві, диктаторських країнах контроль друкованого слова має жорсткий характер. У демократичному правовому суспільстві цензура існує офіційно та забезпечує стабільність держави за умов максимального дотримання прав і свобод громадян, що добре видно на прикладі форм і методів обмеження друкованої продукції у США.

Список використаної літератури

1. Ніказов В. Як боротися або запобігати цензурі через суд? / В. Ніказов // Телекритика. — 2004. — № 4. — С. 46—58.
2. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX—XX вв. : учеб. пособие для студ. вузов / Г. В. Жирков. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 368 с.
3. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР — УРСР (1917—1990 рр.) : монографія / О. О. Федотова. — К. : Парлам. вид-во, 2009. — 352 с.
4. Чеботарёв А. 11 ноября — Последний день "Mein Kampf" в Украине / А. Чеботарёв. — Режим доступа: www.trust.ua/news/18373.html. — Загл. с экрана.
5. В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2012/06. — Назва з екрана.
6. Російський список заборонених книг: Держнаркоконтроль проти пропаганди наркотиків у книгах Бодлера, Берроуза і Хакслі. — Режим доступу: <http://vsiknygy.net.ua/news/zakordonni-novyny/18517>. — Назва з екрана.
7. 10 заборонених книг в історії людства // Друг читача. — 2012. — 18 серпня.
8. Лисак Д. Тиждень заборонених книг / Лисак Д., Дмитрієва М. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/tizhden_zaboronenih_knig.html. — Назва з екрана.

В статтє дан исторический обзор цензуры печатного слова. Автором рассмотрены некоторые формы современного контроля за произведениями печати.

The article presents a historical overview of the censorship of the printed word. The author discusses some of the forms of contemporary control of printed issues.

Надійшла в редакцію 11 січня 2013 року